

JEVREJSKO GROBLJE U ŠIKARI KOD SOMBORA I PONEŠTO O SUDBINAMA ŽIVIH*

Apstrakt. Jevrejsko groblje u Somboru osnovano je 1805. godine u naselju Šikara, a zvanično je otvoreno 1820. godine. Iako je predmet ovog rada Jevrejsko groblje, život Jevreja, njihov kulturni i socijalni položaj, od prvog dolaska 1789. do 1998. godine, zaokuplja više pažnju autora. Upoznavši veliki broj istorijskih i statističkih podataka, on nije mogao da odoli iskušenju da te podatke uključi u svoj rad i tako upotpuni sliku bitisanja jednog naroda na tlu Bačke.

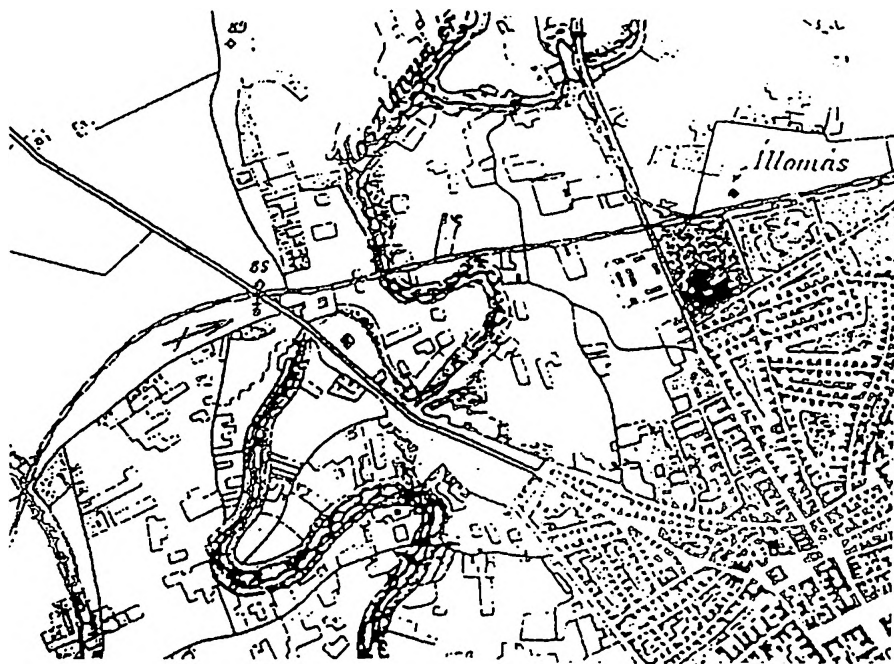
Ključne reči: Jevreji, groblje, Jugoslavija, holokaust.

Jevrejsko groblje je izuzetan kulturnoistorijski objekat. Njegovo čuvanje i održavanje upravo je jedan od pokazatelja kulturnog i civilizacijskog nivoa srpskog naroda, koji u tom kraju čini većinski deo stanovništva. Srbi nisu zaboravili ono što se ne bi ni smelo zaboraviti, a to je sledeće. Kao što su same Srbe održale njihove svetinje (svetli grobovi, pre svega) tako je bilo i sa drugim narodima, te je otuda poštovanje prema tuđim svetinjama ljudska i moralna obaveza svakog naroda ponaosob. Na toj obavezi, o kojoj uostalom govori veoma duga tradicija, temelje se u znatnoj meri mostovi prijateljstva među narodima.

Mali broj Jevreja rođenih u Somboru i okolini imao je tu sreću da bude sahranjen na Jevrejskom ili Katoličkom groblju. Većini su kosti rasejane po evroazijskim stratištima, ili su sagorele u krematorijumima Aušvica, Dahaua, Mathauzena, Jasenovca i drugih koncentracionih logora.¹

* Ovaj rad je dobio treću nagradu 1999. godine na 43. Nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

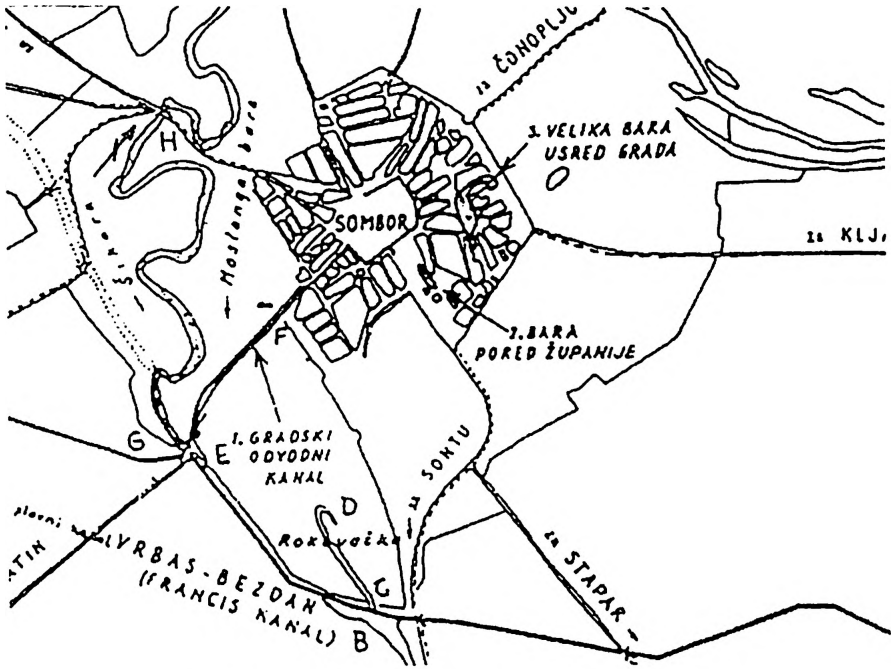
1 Dragoje Lukić, Rat i deca Kozare, Beograd, 1979. (Svetu Još uvek nije poznat genocid izvršen u ND Hrvatskoj – u logoru Jasenovac koji su osnovale ustaše u cilju sistematskog likvidiranja Srba. A likvidiranje je imalo stravične razmere, o čemu svedoče i podaci koji se isključivo tiču stradanja dece. Od 23. avgusta 1941. do 22. aprila 1945. godine u NDH je umoreno 60.234 deteta od 1 do 14 godina, a od toga 3.710 Jevreja, 42.791 Srba itd. Samo u Jasenovcu je likvidirano 19.432 deteta – 1.911 Jevreja, 11.888 Srba – ili ceo jedan grad veličine Apatina.

Slika 1. Generalna mapa somborskog atara 1825/1831. godine u kojoj su ubeleženi prazni tereni za prodaju (i bare).

Ne mogu da pišem o Jevrejskom groblju u Šikari kod Sombora a da se ne osvrnem na vreme doseljavanja Jevreja u grad Sombor, privredni i kulturni centar severozapadne Bačke; na njihove običaje, teškoće, snalaženje, a ponajviše na njihovu žilavu borbu da opstanu u multinacionalnoj sredini koja ih nije lako prihvatila.

Ipak, upitao sam se kako to da su se Jevreji, narod koji je stalno bio u rasejanju, dobro uklopili u somborsku sredinu. Među njima bilo je i trgovaca, lekara, advokata, zanatlija, industrijalaca i drugih vrednih ljudi, broj im se se iz godine u godinu povećavao i pred Drugi svetski rat dostigao 1200. Analizirajući istorijske podatke, utvrdio sam da postoje sudbinske podudarnosti dva naroda, srpskog i jevrejskog. Za veliku porodicu Severnih Srba mnoge godine su tragične a možda ponajviše 1334. godina, kada su Germani na Lajpciškom parlamentu, između ostalog, doneli dva zakona: "onaj ko progovori srpski ka-

Slika 2. Mapa Sombora i bliže okoline iz 1905. godine. Jevrejsko groblje je ucrtano ispod kote 85.

žnjava se smrću" i "zabranjuje se Srbima da naseljavaju gradove".² Za Južne Srbe, pod turskim jarmom, prevaspitavanje otete dece u janičare ili pravo paše na prvu bračnu noć (iks primae noctis), bile su specijalnosti turskog pogroma. Ove i druge činjenice stvarale su kod oba naroda prečutno razumevanje u nedaćama i spremnost na ispomaganje.

Koja je to sila terala jevrejski narod da se seljaka iz jednog u drugi kraj sveta? Odgovora ima mnogo i oni se mogu naći u brojnim arhivama i knjigama.³ Zahvaljujući brižljivom istraživačkom naporu mnogih generacija Somboraca, u Istorijskom arhivu i Gradskom muzeju prikupljena je i sačuvana bogata arhivska građa, što mi je omogućilo da izvesne vidove sudbine bačkih Jevreja precizno sagledam.

2 Književnost Lužičkih Srba, Kragujevac, No.7 i 8, 1984.

3 Entiger, *Istorija jevrejskog naroda*, Beograd 1996.

DOLAZAK JEVREJA U SOMBOR I OSNIVANJE JEVREJSKOG GROBLJA

Na području Bačke, posle proterivanja Turaka, sa ustaljenjem austrijske vlasti i urbanizacijom većih naselja naročito duž Dunava i Tise, pokazalo se nužnim da se lokacije groblja određuju na dalekoj periferiji, često na teško pristupačnim ali oceditim područjima. Koliko će lokacija biti udaljena od centra i da li će se ona nalaziti na terenu koji odgovara nameni, zavisilo je od generalne politike državnih i gradskih vlasti. Tako se pokazalo i u slučaju Jevrejskog groblja kraj Sombora.

Slika 3. Pogled sa obale Mostange na Jevrejsko groblje (foto: D. Prodanović, 1998)

Dugo sam bio u nedoumici da li je naselje Šikara, u kome se nalazi Jevrejsko groblje, danas prigradsko naselje ili deo grada Sombora. U odeljenju za plan i statistiku Opštine Sombor, rekli su mi da je do pre 45 godina to bilo u celini prigradsko naselje, a da je s vremenom potpalo pod nadležnost grada. Najbolje se to vidi iz popisa stanovništva. Prema popisu iz 1953. godine u Šikari je bilo 314 porodica ili 1137 stanovnika, a prema popisu iz 1971. godine 152 porodice ili 553 stanovnika. Iz ovih brojki bi se moglo zaključiti da se više od pola stanovnika iselilo. Istina je, međutim, u tome da je veći deo Šikare pripao gradu a manji udaljeniji, i dalje je zadržao status prigradskog naselja.

U vreme kada je gradonačelnik Josip Marković, po odluci Magistrata grada Sombora, 1805. godine odredio mesto gde će se Jevrejsko groblje nalaziti, ili 1820. godine, kada

je groblje zvanično otvoreno, u blizini nije bilo naselja, osim poneki salaš. Prema tome, Jevrejsko groblje je bilo namenjeno ne samo za sahranjivanje Jevreja naseljenih u gradu, već i u selima koja gravitiraju gradu.⁴

Prvi Jevreji koji su se tu naselili nisu smeli stanovati u užem području grada, a i posle smrti morali su ostati na dalekoj periferiji. Između grada i groblja nalazila se Mostonga–bara, koja je nastala razlivanjem rukavca krivudave reke Mostonge (slika 1 i 2). Na karti Sombora iz 1825. godine, u kojoj je 1831. godine gradski geometar Petar Aradski ucrtao Mostonga–baru i druge bare u gradu i okolini, nemamo ucrtanu poziciju Jevrejskog groblja. Na karti iz 1905. godine, međutim, prikazana je pozicija Jevrejskog groblja, Mostonge i naselja Šikare.

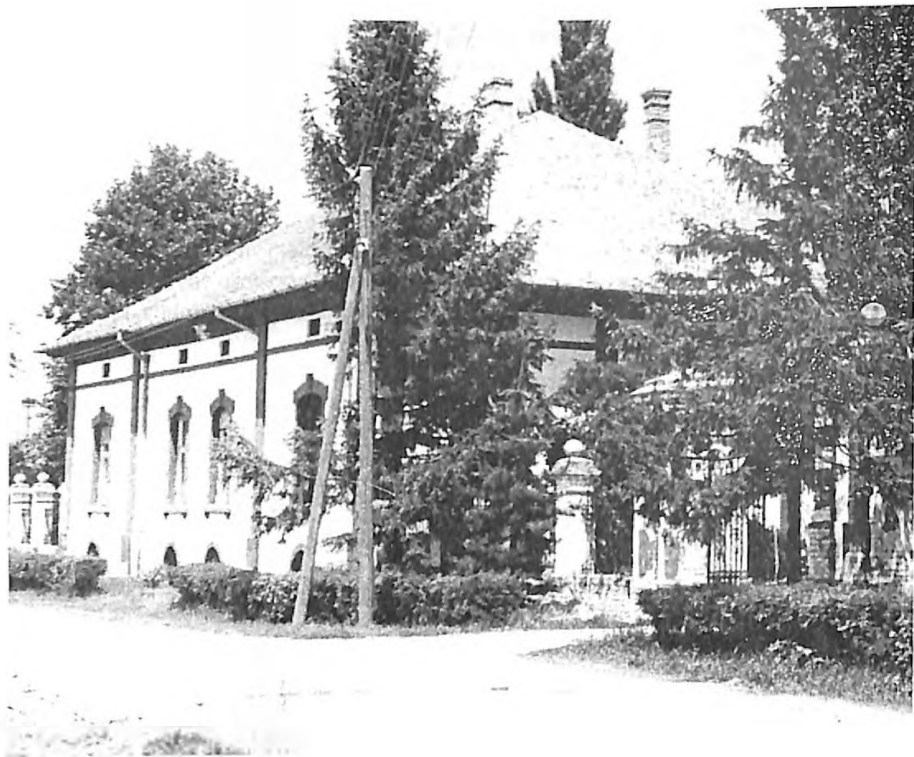
Pedesetih godina XX veka kada sam išao na izlet sa đaćkom omladinom iz Sombora u šumu Šikaru ili u privatnu posetu školskom drugu Vladimiru Ljickaru, koji je stanovao u zgradi osnovne škole gde mu je majka bila učiteljica, morao sam pri tom proći pored Jevrejskog groblja u ulici Šikarski put br. 3 (slika 3).

Naselje Šikara nosi naziv po šumi koja se prostirala na preko 190 jutara. Napredni gradonačelnik Sombora Josip Marković, po nacionalnosti Bunjevac, 1805. godine dopremio je žir iz Slavonije i zasadio ga. Šuma je tako osvežena hrastom lužnjakom. Drvo je uskoro postalo izvor prihoda za uvek siromašnu gradsku kasu. "Naselje Šikara se nekada završavalo kod Krpeža, podno šume. Kuće domaćina Krpeža bile su na obali Zapadne ili Šikara Mostonge, koje sada više nema jer je presušila. Šikarčanima je najbliže groblje Malo groblje u Somboru gde se sahranjuju," – kaže Budimka Hinić.⁵

Na ulazu u naselje Šikara, sa desne strane Bezdanskog puta, nalazi se naselje Strilić koje je dobilo ime po železničkoj stanici. Ulicom Jurija Gagarina (ranije Čatalinski put) dolazi se do uprave ekonomije Srednje poljoprivredno-prehrambene škole, smeštene u zgradi nekadašnjeg veleposednika Čire Falciona, koji je zgradu sazio 1864. godine (slika 4). Zgrada je zbog masivne ograde od cigala i gvožđa nazvana "kaštel". Italijanska porodica, jevrejskog porekla, Falcione doselila se u Sombor u vreme Napoleonovih ratova i tu je podigla nekoliko lepih zgrada. Čira Falcione je dao 10.000 kruna da se na mestu gde se ukršta put za Bezdan i pruga Sombor-Bogojevo (puštena u promet 1870. godine), izgradi stanica Elza Salaš (Elza – ime supruge). Ovaj naziv je ostao sve do 1924. godine kada stanica dobija ime – Strilić.

4 Upitnik, *Jevrejsko groblje u Somboru*, 13.09.1993. godine, Jevrejski istorijski muzej, Beograd. Milenko Beljanski, *Letopis Sombora od 1801/1860. godine*, Sombor, 1981. Antal Bodor, *Prospekt za izložbu "Somborski Jevreji"*, Sombor, 1994.

5 Budimka Hinić, rođena Josić, Sombor, Šikarski put 86, razgovor vođen 1998.

Slika 4. Kaštel Ćire Falciona (foto: D. Prodanović, 1998)

Jevrejsko groblje se prostire na blagom uzvišenju udaljenom oko 200 m od poslednjih gradskih kuća na putu za Bezdan, odnosno od betonskog mosta preko reke Mostonge ili 2 km od Venca Radomira Putnika, kružne ulice oko grada Sombora, a nekada Velikog šanca, izgrađenog oko 1685. godine za vreme turske okupacije (1541-1687).

Za poslednjih sto godina užični centar grada se urbanistički menjao (slika 5 i 6). Da bi se iz centra došlo do Jevrejskog groblja, mora se poći Batinskom a potom ulicom Dvanaeste vojvođanske udarne brigade u kojoj dominira velika raskrsnica, konačno oblikovana 1996. godine. Levo od raskrsnice je ulica Tome Rosandića, poznatija kao Gospin sokak, a desno Solunskih boraca koja se završava kod Gradske bolnice. Sa leve i desne strane ulice Solunskih boraca vide se i danas tragovi Mostonga-bare u vidu pojaseva trske i žabokrečnih barica, delimično ispunjenih šutom.

Slika 5. Pogled na glavnu ulicu, Trg sv. Đorđa i prvi arterski bunar pušten u rad februara 1891. Snimljeno oko 1900. godine.

Kada se prođe raskrsnica ulazi se u naselje Pangara (naziv keltskog porekla; bangara – stara gospoda, prim. autora). Desno u ulici Stanka Paunovića, odmah do prodavnice STR Oprema, stajala je nekada ćuprija preko Mostonge na Bezdanskom putu. Na tom mestu je sada blago ulegnuće na pešačkoj stazi (reka je bila duboka oko 2 m). Ćupriju je 1760. godine bio obnovio, koristeći drvene grede, apatinski majstor za 4 forinte. "Na ćupriji se plaćao ulaz u grad i tu je bila granica Gornje Varoši – kaže Ljubo Marić. U bari sam 1916. godine lovio šarane i drugu ribu. Regulacijom Mostonga je promenila tok i granica Gornje Varoši pomerena je do novog betonskog mosta bliže Šikari."⁶ Građani pričaju da je nekada raskrsnica, u vreme visokog vodostaja bila ostrvo. Tada je nivo reke rastao za 2-3 m, a ponekad i 5 metara!

Pitam se kako su Jevreji prevozili svoje pokojnike preko vodenih prepreka do groblja. Prema zabelešci Milenka Beljanskog (1923-1997), novinara, i Mite Petrovića, profesora

6 Aleksandar Tasić, *Tragovima Mostonge*, PČESA 98, Novi Sad, 1998. Ljubo Marić, Sombor, *Železnička naselje*, razgovor vođen 1998. godine

Slika 6. Izgled centra grada, jun 1998 (Foto: D. Prodanović, 1998)

Učiteljske škole, velike poplave su nastupile 1869/70. i 1872. godine, kada je dve trećine somborskog atara bilo poplavljeno, mnoge kuće od naboja porušene.⁷

Od raskrsnice nastavlja se pravo i stiže do novog betonskog mosta. Stojeći na mostu setio sam se šta mi je govorio upravnik ekonomije Josip Pavlović. Govorio je o pogibiji Čire Falciona i njegove supruge Elze 1945. godine. Događaj mu je ispričao Milenko Beljanski, bio je svedok. Priča je reprezentativan primer stradanja na ovim terenima, a za beležio sam je 28. januara 1998. godine sedeći u toploj sobi upravnika u "kaštelu".

"Proneo se glas kroz tek oslobođeni Sombor da narodne vlasti hapse sve bogataše-buržuje i odvođe ih u nepoznatom pravcu. Jedan od biroša je dojavio u grad Čiru Falcione šta mu se sprema. On je brže-bolje sve dragocenosti preneo u "kaštel" i sklonio. Uniformisani ljudi su došli u "kaštel" da Čiru odvedu u grad. Supruga Elza počela je da vrišti, nije ga puštala. I nju su odveli. Ali nisu stigli dalje od betonskog mosta, jer su ih tu oboje streljali. Dragocenosti nikad nisu pronađene."

7 Milenko Beljanski, *Zapisi o Somboru, ljudima i predolima*, Sombor, 1977. Mita Petrović (1848-1892), Pijaća voda, Pančevo, 1887.

Slika 7. Ulaz u Jevrejsko groblje (foto: D. Prodanović, 1998).

Groblje je i danas (6. jun 1998. godine), kao i nekad što je bilo, okruženo lepo urađenom ogradom od žute cigle i kovanog gvožđa (slika 7). Kada sam kroz stara gvozdена vrata ušao unutra, iznenadio sam se koliko je groblje obraslo u korov i bršljan.

Na prste su se mogli izbrojati grobovi koji se uredno održavaju. Levo i desno od vlagom načete kapele nalaze se manje zidane zgrade. Iz leve sam čuo dečije glasove. Pojavila se mlada žena, izbeglica iz Bosne, i rekla da zalupam na susedna vrata gde živi jedna baba. Vrata mi je otvorila Berta Hudič (73 godine). Ponudila me je da sednem i dohvatila jednu ovcu knjigu u koju je Brun Ignac 1939. godine ubeležio umrle po abecednom redu. Pored imena nema datuma niti ikakvih drugih podataka. Čitam prezimena: Aezel, Adler, Abraham, Ascher, Bacskai, Breiner, Blass, Kerényi, dr Ofner, dr Olah, Flein, Vamosi, Vajda, Weis, Winter, itd. Pitam: "Otkud toliko nemačkih i mađarskih imena?"

Stara Berta Hudič daje mi broj telefona sekretarice Jevrejske crkvene opštine Suzane-Žuže Đorđević, koja me radi dobijanja potpunijih informacija upućuje na Antala Bodora, nekadašnjeg kustosa Gradskog muzeja a sada penzionera. Antal mi je rekao da u njegovom prospektu sa izložbe "Somborski Jevreji" mogu pronaći istorijske podatke o Jevrejima, kao i u dokumentaciji Gradskog muzeja i Gradske biblioteke "Karlo Bijelicki". Subotom u Gradskom muzeju prisutan je samo dežurni službenik, te mu iznosim svoje

želje. U Gradskoj biblioteci stoji mi na raspolaganju gotovo cela edicija Milenka Beljanskog o Somborcima i Somboru.

Zahvaljujući predusretljivosti kustosa–istoričara Milke Ljuboja–Hajrung iz Gradskog muzeja, poštom mi stiže u Beograd veći broj dokumenata. Saznajem da je naslednik Marije Terezije, car Josif II (1780–1790), izdao dva za Jevreje značajna zakona. U zakonu iz 1787. godine obavezao je Jevreje u carevini da moraju ponemčiti imena, a u zakonu iz 1788. godine da moraju plaćati Kameralnu taksu, pošto su etnička grupa niže klase.⁸

Do 1789. godine nije bilo Jevreja u Somboru. Prema dokumentima iz 1779, u okolnim selima bilo je nešto Jevreja doseljenih iz Nemačke, kao i iz Češke, Slovačke i drugih krajeva prostrane carevine. Ovi Jevreji šalju molbu Magistratu grada da im odobri prelazak u grad. Prvi doseljeni Jevrej u Sombor bio je Jakob Štajn iz obližnjeg sela Čonoplje, koji se bavio perjarenjem i prodajom životnih namirnica i pri tome nije bio član nijednog ceha.⁹

Migraciona kretanja Jevreja polovinom XVIII veka nisu tekla lako. Bojeći se konkurencije trgovci u gradovima opirali su se njihovom nastanjanju. Ceh trgovaca u Somboru takođe je pružao otpor. Bilo je više podnesaka Magistratu grada. U podnesku iz 1792. godine traži se objašnjenje kako je izvesni gospodin Hajduška pored već tri naseljena Jevreja dobio dozvolu bez saglasnosti ceha. Predsednik ceha Janoš Mađar (Grk, pomađario ime; vlasnik nekadašnje zgrade gde je sada robna kuća "Beograd", prim. autora) traži da se dozvola opozove, "pošto 30 trgovaca, koliko ih ima u Somboru, teško žive". U predstavi Namesničkom veću 1798. godine traži se zabrana izdavanja dozvola za boravak Jevrejima, "jer ih ima više nego što bi trebalo."¹⁰

Dve godine posle doseljavanja Jakoba Štajna dozvolu dobijaju samo Avram Hajduška i Franc Štajn, no već 1798. godine broj jevrejskih domaćinstava se penje na osam. Ova domaćinstva ne dobijaju dozvolu za gradnju kuća u užem centru grada, već isključivo van Velikog šanca. U početku nemaju nikakvih građanskih prava, čak ne mogu da budu članovi nijednog ceha. Popisom iz 1806. godine utvrđuje se da u Somboru ima 15 jevrejskih porodica. Gradski lekar 1808. godine zahteva da se Jevreji sahranjuju zajedno i da se na njihovom groblju podigne mrtvačnica. U to vreme se Jevrejsko groblje prostire na 200 orgija (1 orgija iznosi oko 4 m²), a ubrzo se proširuje za još toliko i zida se stan za

8 Fond Magistrata sl. kralj. grada Sombora. Istorijski muzej, Sombor (dalje Fond), dokumenti: 612/1787, 488/1789, 1001/1789, 304/1787.

9 Fond, dokument 554/1788.

10 Fond, dokument 364/1792, dokument 411/1798.

grobara. Iste godine grad daje na trogodišnji zakup tri lokala Isaku Esterajheru za 609 forinti kirije.

Sada već brojniji Jevreji, da bi udruživanjem postali jači, 1809. godine osnivaju Jevrejsku crkvenu opštinu (Communitas Judaica), koja 1810. godine podnosi Magistratu zahtev za izgradnju crkve, sinagoge.¹¹ Gradski advokat Pavle Fratričević, budući gradonačelnik (1813), saopštava Jevrejima da kao građani ne mogu uživati blagodeti države, ali je saglasan da mogu podići sinagogu, samo ne na gradskom već na privatnom zemljištu. Za potrebe verskih obreda Jevreji su se okupljali u kući Filipa Hajduške. Međutim kuća je ubrzo prodana i oni više nisu imali gde da se mole.

Godine 1810. Avram Hajduška je zatražio od Magistrata odobrenje za obavljanje trgovačkih poslova.¹²

Oštra poslovna konkurencija jevrejskih trgovaca u gradu je očigledna, pa 53 trgovca, ostalih nacionalnosti, 1811. godine podnose zahtev caru da se zatvore svih šest jevrejskih radnji. No, pored toga, Jevreji iste godine i dalje traže dozvolu za razvijanje trgovačkih poslova. To čini Lorenc Hercog smatrajući da ima pravo da otvori radnju pošto se trgovinom bavi dvadeset godina ("Do sada sam trgovao tako što sam išao od kuće do kuće. Kako uredno plaćam porez, to se nadam da će mi molba biti povoljno rešena."). Lazar Štajn se takođe obraća Magistratu, jer želi da kupi kuću pošto mu je otac više od dvadeset godina u Somboru imao dućan. ("Želim da otvorim dućan i trgujem sa vinom, čime se bavim dve decenije."). Solomon Vajs, nasuprot otporu svojih sunarodnika, traži da zakupi opštinsko pravo držanja jevrejske gostionice, gde bi izdavao hranu i primao na noćenje. Nudi na ime zakupa 609 forinti godišnje. Gradu svakako odgovara priliv sredstava, pa mnoge molbe prihvata jer su gradske potrebe velike. Administracija se namnožila a broj pomoćnih službenika narastao na 100 zaposlenih.¹³

Gradski senator i komesar za trgovinu Avram Mrazović (1756–1826) je 1813. godine raspisao dražbu za izdavanje u zakup jevrejske gostionice. Avram Mrazović je dve godine pre toga napustio upravničku dužnost u Normi (prva učiteljska škola; zgrada se nalazila u porti Crkve sv. Georgijija; potpuno je renovirana 1863. godine, prim. autora).

Vredno je da se zabeleži da je 1813. godine umro Jožef Kiš idejni tvorac Francovog kanala (sahranjen u Vrbasu), koji je vrlo brzo po svom dolasku u Bačku, oko 1760. godine uvideo privredni značaj regulacije površinskih voda. Francov kanal, danas Veliki bački kanal, pod njegovim rukovodstvom građen je od 1793–1803. godine.

11 Fond, dokument 406/1810.

12 Fond, dokument 18/1810.

13 Milenko Beljanski, 1981, navedeno.

Ceh trgovaca u Somboru 1816. godine traži da se Jevrejima na pijačnom i vašarskom prostoru određuje zasebno mesto, kao i da se zabrani dolazak na vašar onim Jevrejima koji nisu iz Sombora. Pošto u gradu ne postoji jevrejska škola Lorenc Hercog za obrazovanje svoje dece angažuje i plaća Salamona Grinfelda. Konačno se na placu poštara Bartolomeja Volfa 1818. godine podiže sinagoga. U periodu od 1818. do 1831. godine redovno se vrši popis Jevreja, čiji broj raste na 100, beleži se njihov priraštaj i imovno stanje. Među jevrejskim trgovcima je najbogatiji Lazar Štajn, sa kapitalom od 550 forinti. Sombor 1824. godine ima 20.082, a 1827. 21.086 stanovnika.

Počev od 1825. godine i u narednih sedam godina Jevreji grade svoje javno kupatilo. Godine 1828. osniva se Jevrejska crkvena opština na novim osnovama, ona ima svoj pravilnik i na sastancima se redovno vode zapisnici. Pravilnik je napisan na jidišu i zajedno sa prvim zapisnicima ukoričen u knjigu. Uz saglasnost cara, iste godine, zabranjuje se Jevrejima, nečlanovima ceha trgovaca, da robu prodaju u Somboru, osim na četiri godišnja vašara.¹⁴

Pravni položaj Jevreja se potpuno menja kada 1840. godine dobijaju mogućnost da žive gde izaberu, sa ograničenjem naseljavanja u rudarskim mestima. Od 1841. i zaključno sa 1908. godinom Jevrejska crkvena opština vodi matične knjige venčanja, rađanja i umiranja. U matičnoj knjizi rođenih upisano je 219 imena.¹⁵

Jevreji mole 1844. godine da se pravo zakupa jevrejske gostionice izvrši putem dražbe, a 1845. godine da se nekim jevrejskim porodicama dozvoli sakupljanje žira u gradskoj šumi Šikari. Iste godine ceh trgovaca moli da se otvori trgovačka škola, a Moric Levental piše molbu da mu se dozvoli otvaranje škole za lepo pisanje i komercijaliste. U školi bi se učili i razni jezici. Ceh trgovaca je podržao njegovu molbu. U to vreme u Somboru rade i dva jevrejska lekara, Jozef Lihtenštajn i Simon Rajner, oni leče pacijente jevrejske nacionalnosti.

PRIlike U BAČKOJ I SOMBORU U PERIODU OD 1848–1914. GODINE

Početak marta 1848. godine na ulice Beča izlazi 40.000 demonstranata sa oružjem u ruci, ruši se Meternihov režim, uspostavlja se sloboda štampe i primorava car da obeća ustav. Bečki studenti pozivaju narode u Austriji u borbu za slobodu. Prva se odaziva Pešta. Mađarski plemići, iako su uživali ekonomske privilegije, tražili su političku vlast, poseban društveno-politički status za svoju zemlju. Masa oduševljeno pozdravlja govore

¹⁴ Đorđe Antić, *Iz prošlosti Sombora*, Sombor, 1966.

¹⁵ Milenko Beljanski, *Jevreji venčani u Somboru (1886–1942)*, Sombor, 1995.

pisaca i patriota Petefija, Vašvarija, Jokaija i Jakova Ignjatovića. Jakov Ignjatović će tražiti prijem kod svojih saboraca radi dogovora o zajedničkoj borbi, ali ga neće dobiti. Mađarske nacionaliste interesuje samo jedinstvena mađarska nacija, a od svih drugih naroda traže da se povinuju njenoj vlasti. Lajoš Košut (1802–1894) osporava pravo Srbima na narodnost i otcepljenje, kao i drugim narodima, za čija prava kaže "...odlučite mač!"¹⁶

Mađarski ekstremizam gurnuo je ostale narode u savez sa Austrijom. Jevreji su nipodaštavani, a bilo je i ubistava. Mađari u "zemlji krune svetog Stevana" bili su u manjini, u nekim područjima ih gotovo nije ni bilo ili ih je bilo veoma malo (Slovačka, Transilvanija). Međutim njihove ideje su podstakle nemađarske narodnosti da se traže politička i nacionalna prava (Srbi, Hrvati, Slovenci). Držeći se carskih obećanja, datih u vreme Velike seobe na južnu Ugarsku, Srbi su početkom maja 1848. godine na skupštini u Sremskim Karlovcima proglasili autonomiju Vojvodine i izabrali Stevana Šupljikca (1787–1848) za vojvodu, a mitropolita Josifa Rajačića (1785–1865) za patrijarha. Svetozar Miletić (1826–1901) formuliše zahteve Srba za kulturnu autonomiju i očuvanje stečenih privilegija. U Sremu dolazi do prvih sukoba između Srba i Mađara, glavne borbe se vode kod Mitrovice i oko Sentomaša, kao i u južnom Banatu, gde se Nemci i Rumuni pridružuju Mađarima. Na čelu srpske narodne vojske je general Đorđe Stratimirović.¹⁷

Iz popisa stanovništva 1852. godine vidi se da u Somboru živi 22.363 stanovnika, od toga su 119 Jevreji. Iste godine Magistrat ukida privatne škole, pa i privatnu jevrejsku školu. Jevrejska opština odmah osniva javnu osnovnu školu za jevrejsku decu, a ustrojstvo škole je usaglašeno normativima iz 1783. i 1791. godine. Za prvog učitelja postavljen je

¹⁶ Slavko Gavrilović, *Srpski narodni pokret u Vojvodini 1848/49*, Beograd, 1998.

¹⁷ Uz velika stradanja i brojne bitke sa Mađarima, srpska narodna vojska dospeva februara 1849. godine na liniju Temišvar-Sombor. U Somboru ulazi 12. februara pod komandom vojvode Stevana Knićanina. Sutradan je u gradu održana skupština lokalne samouprave. Reorganizovana mađarska vojska 23. marta osvaja Kulu i šalje ultimatum Somboru: ukoliko ne plati 40.000 srebrnih forinti biće do temelja spaljen. Građani Sombora su skupili novac i Sombor je pošteđen dok je Novi Sad bombardovan 12. juna 1849. godine i potpuno uništen. Ali prodor ruske vojske u središte Mađarske, primorao je mađarsku vojsku da se preda. Kod Vilagošta, 13. avgusta 1849. godine, izvršena je predaja.

Zahteve Srba sa Majske skupštine Austrija nije prihvatila, ali im je dala jedan vid autonomije. Franjo Josip patentom od 18. novembra 1849. godine osniva Vojvodstvo Srbiju (Rumski i Iločki srez, Bačka, Tamiška i Torontalska županija) i Tamiški Banat, sa sedištem u Temišvaru, a ne u Novom Sadu. Sombor postaje sedište okruga.

Velike žrtve i stradanja u skoro dvogodišnjem ratu, nisu nijednom narodu donele boljitak, a konačni pobednik je bila Austrija. Decembra 1860. godine car ukida obe pokrajine i celu teritoriju stavlja pod mađarsku upravu. Dolazi do političke nagodbe 1867. godine i stvaranja Austro-Ugarske monarhije. Osmog decembra 1868. godine u mađarskom parlamentu usvojen je zakon o narodnostima, kojim su potpuno ignorisani nemađarski narodi; date su izvesne slobode govora, ali samo u školstvu, sudstvu i crkvenoj službi. Jevreji su dobili šira prava. Sa Hrvatskom je potpisana nagodba uz uslov da se hrvatska politika podredi mađarskim interesima i rukovodna mesta zauzmu Mađari.

Adolf Polak, a za upravnika Moric Barah. U školi je devetoro muške i petoro ženske dece. Naredne, 1853. godine, nastavu u školi vodi učitelj Volf D. Bergler. Nezavisno od toga što je škola otvorena i dalje postoji potreba za kućnim obrazovanjem, pa učitelj Joakim Fleš iz Stanišića traži 1853. godine dozvolu od Magistrata da podučava somborsku jevrejsku decu. Jevrejska opština kupuje kuću pored sinagoge i u nju useljava osnovnu školu. Broj ženske dece u jevrejskoj osnovnoj školi raste i zato se 1880. godine u školi zapošljava prva učiteljica Joža Singer. Kada je 1872. godine u Somboru osnovana gimnazija, u kojoj se nastava održava na mađarskom jeziku, među 41 učenikom nalazi se osam Jevreja. Osnovna škola je vremenom dobijala na značaju, pa je 1899. godine upisano 104 učenika: 94 Jevreja, 5 katolika, 2 reformatorske vere i jedan Srbin. Predsednik školskog odbora je dr Armin Brun, a učitelji A. Brauner, S. Partoš i dr J. Cajzl, advokat. Jevrejska javna osnovna škola radila je sve do 1919. godine (moguće do 1921), do stvaranja novog sistema školstva u novoj državi.

Godine 1854. za rabina je postavljen David Kon, koji preuzima i dužnost vođenja osnovne škole. Povećana briga za obrazovanje omladine povlači i brigu o tradicionalnom verskom životu. Iz tih razloga se u periodu od 1862. do 1866. godine gradi nova sinagoga na staroj lokaciji, u sadašnjoj ulici Erne Kiša.

Iz popisa od 1861. godine vidi se kakva je nacionalna struktura stanovnika Sombora: 11.410 Srba, 6.627 Bunjevaca, 2.436 Mađara, 2.097 Nemaca, 211 Jevreja, itd. Već 1870. godine broj Jevreja raste na 419, a nakon deset godina na 637 osoba. Sve više Jevreja se naseljava u užu centar grada, unutar Velikog šanca. Jevrejska zajednica postaje sve koherentnija, što se ogleda kroz osnivanje društva za pomoć ugroženim i bolesnim, a osnivaju se i brojne zadužbine.¹⁸

Iz knjige venčanih Jevreja, između ostalog, može se videti kojim se sve zanimanjima bave. U 80% slučajeva su trgovci, a od ostalih zanimanja preovlađuju zanatlije: perjar, tapetar, stolar, klesar, sajdžija, kišobrandžija, krojač, moler, itd. Početkom XX veka Jevreji pohađaju više škole, pa nalazimo zanimanja lekara, advokata, bankara, inženjera, a broj Jevreja se u Somboru penje na preko hiljadu. Nameće se potreba da se škola i sinagoga prilagode novim uslovima.

Uticaj mađarskih vlasti, pa i katoličke crkve, očigledno je ogroman na Jevreje nastanjene u većim gradovima. Sve se više uključuju u kulturni život Mađara i polako ali sigurno asimiliraju. U isto to vreme u Nemačkoj i Češkoj Jevreji su potpuno "emancipovani", primili su kulturne i verske običaje lokalnog stanovništva. Jevreji nastanjeni u manjim mestima, npr. duž Tise, zadržali su tradicionalne kulturne i verske običaje. Prelomni trenu-

---

¹⁸ Milenko Beljanski, *Letopis Sombora od 1877. do 1906.*, Sombor, 1982. Antal Bodor, 1994. navedeno.

tak za ove Jevreje je bila 1867. godina, kada je stvorena Austro-Ugarska carevina i Ugarska dobila široka politička ovlašćenja. "Ta je godina bila za Ugarsku polazna tačka rapidnog nacionalnog i gospodarskog uspona", piše J. Holander.¹⁹

"Od te godine datira asimilacija ugarskog Jevrejstva. U oduševljenju zbog vlastitog oslobođenja proglasio je mađarski narod 1868. godine emancipaciju Jevreja, t.j. dao im je građansku ravnopravnost. Od tog vremena stalo je ugarsko Jevrejstvo da upija u sebe mađarsku kulturu, da je unapređuje svim svojim silama, tako da je za kratko vreme stajalo u prvoj liniji na području gospodarstva, znanosti i umetnosti."

Koliko su Jevreji bili u zabludi brzo će se pokazati, javlja se niz antisemitskih pokreta osamdesetih godina XIX veka. Među somborskim Jevrejima u drugoj polovini sedamdesetih godina (582 Jevreja) nastupa raslojavanje koje kulminira 1877. godine. To raslojavanje je bilo posledica uticaja mađarizacije. Deo Jevreja sklonih starim tradicionalnim verskim običajima osniva ortodoksnu crkvenu opštinu. Na sreću, razmirice su brzo izglađene. Te godine se pored jevrejske škole gradi stan za rabina. Marko Štajn trgovac, ostvaruje godišnji prihod od 799 forinti, a Anton Fembah, žitarski trgovac, 1.491 forintu. Marko Štajn, kao i ostali kućevlasnici po Vencu, dobija nalog od gradske uprave da ispred kuće (u blizini sadašnje pošte) o svom trošku izgradi čupriju preko Šanca, šetalšte i posadi dva drvoreda.²⁰

Za nagli razvoj medicinskih i prirodnih nauka značajna je 1877. godina, kada odmah posle završenih studija u Sombor dolazi dr Milan Jovanović Batut, jedan od osnivača Medicinskog fakulteta u Beogradu i prvi predsednik Jugoslovenskog lekarskog društava. Ostao je u Somboru tri godine. Batut zajedno sa kolegom dr Đorđem Maksimovićem i Mitom Petrovićem, profesorom prirodnih nauka, populariše medicinska znanja i u tom cilju izdaje list *Zdravlje* koji se štampa kod Ferdinanda Bitermana. Ovu prvu štampariju osnovao je Karlo Biterman 1844. godine. U štampariji je štampana najstarija sačuvana somborska publikacija "Izveštaj Niže realne škole", izdata na nemačkom jeziku 1854. godine. Među deset knjižara i knjigovezaca nalaze se i jevrejski knjižari: Šamuel Šen osnovao radnju 1862. i, mnogo kasnije, veoma poznati Šimon Perištajn osnovao knjižaru 1939.

Godine 1878. umire somborski kulturni velikan Karlo Bijelicki, osnivač gradske biblioteke. U to vreme u Somboru je evidentirano 604 Jevreja. Za predsednika Jevrejske crkvene opštine izabran je Mor Štern, koji uvodi nova pravila u organizaciju opštine. Na mesto sekretara dolazi Šandor Jonaš koji je bio obavezan da vodi zapisnike na mađarskom je-

19 Josip Holander, *Jevreji u Vojvodini*. Jevrejski almanah za godinu 5689 (1928/29), Vršac, 1928.

20 Milenko Beljanski, 1982, navedeno.

ziku. Vesrko društvo "Hevra Kadiša" 1891. godine donosi odluku da pomoć Društva mogu koristiti isključivo Jevreji koji poštuju tradicionalne verske propise. Na zahtev Jevrejskog ženskog društva upućuje se materijalna pomoć prognanim ruskim Jevrejima i izdvaja 300 forinti za gradnju jevrejske bolnice.

Austrougarska vlast na početku XX veka iznenada uvodi značajne novine u politici i kulturi. Ministarstvo prosvete Ugarske ukida 1903. godine nastavu srpskog jezika u gimnaziji, koji je od 1882. godine imao status vanrednog predmeta. Nastoji se da se mađarizuje srpski i mađarski živalj; mađarski jezik se uvodi na svim nivoima društvenog života. U Somboru dolazi do otpora mađarizaciji koji dostiže vrhunac 1909. godine. Centri otpora su u Učiteljskoj školi i Srpskoj čitaonici, čiji je predsednik pesnik Laza Kostić.

Jevreji biraju novog rabina Š. Fišera, koji od opštine dobija stan preko puta Jevrejske škole. Grad 1905. godine pušta u rad električnu centralu, tako da dolazi do elektrifikacije značajnijih objekata. Te godine se završava adaptacija sinagoge i uvodi električna struja. Adaptacija je koštala 40.000 kruna. Hajduška i Frankl otvaraju 1906. godine fabriku hleba na Sonćanskom putu.

Kapitalistički interesi, potreba za osvajanjem svetskog tržišta i kolonija sa jeftinom radnom snagom i sirovinama, stvaraju dve suparničke moćne grupe sila: na jednoj strani su sile osovine (Nemačka, Austro-ugarska i Bugarska), a na drugoj Engleska, Italija i Francuska. Traži se povod za rat (casus belli) i nalazi se u Sarajevu 1914. godine, gde su ubijeni prestolonaslednik Ferdinand i njegova supruga Sofija. U organizaciji ubistva učestvuje i bivši učenik Preparandije Veljko Čubrilović. U nastupajućim događajima XX veka Jevreji, kao i svi drugi građani u Austrougarskoj monarhiji, učestvuju u Prvom svetskom ratu protiv Srbije.

JEVREJI U SOMBORU IZMEDJU DVA SVETSKA RATA

Jevreje zlostavljaju Mađari koji, poraženi, odstupaju pred srpskom vojskom. "Vojnici koji su se vraćali sa fronta (novembar 1918) zajedno sa seoskim ološem – piše J. Holander – zapalili su i opljačkali stotine jevrejskih kuća, proterali na stotine starosedelačkih porodica, ... (nekažnjeno su) prolivali nedužnu krv. To je poslednja scena mađarskog imperija!"²¹ Da li je to bila stvarno zadnja apokalipsa Jevreja? Ubrzo će se pokazati da, nažalost, nije. U Drugom svetskom ratu Jevreje čeka još stravičniji pogrom (holokaust) od strane nazovi nemačkih i mađarskih prijatelja i komšija.

---

²¹ Josip Holander, 1928. navedeno.

Kulturni napredak Sombora i celog regiona, na prekretnici vekova, opredeljuje omladinu da se upisuje u više škole i na univerzitetu u Beču, Pešti i drugim gradovima. Jevrejska omladina sledi isto opredeljenje, pa dolazi do formiranja jevrejske inteligencije. U Somboru imamo lekara, advokata, bankara, inženjera, prosvetnih pedagoga. U javnom životu grada zapaženo je njihovo delovanje. Manji deo ove inteligencije je poreklom iz Sombora, a većina je pridošlica jer je Sombor postao atraktivan grad za ambiciozne građane. *Advokati*: Josip Bruk (1883), Judevit-Lajoš Cajzl (1868), Stevan Gusman (1905), Eugen Gutman (1902), Nikola Mezei (1916), Bela Nadž (1846), Ivan Pilip (1912), Hugo Rajh (1906), Armin Šer (1873). *Lekari*: Ernest Acel (1900), Stevan Aušpic (1912), Meari Aušpic (1914), Mirko Bokor, Tibor Ervin, Mihajlo Feldeš (1886), Andrija Fišer (1914), Nandor Poper (1887), Ružica Rip (1916), Stevan Špicer (1871), Janoš Veg (1902), Julije Tabori (1894), Josip Frankl. Zubari: Rudolf Aušpic, Karlo Bruk (1902), Josip Gutman (1927), Imre Lederer (1895), Eugen Nađ (1866), Zoltan Solomin (1912). *Profesori*: Dezider Šauberger (1913), Franja Traub (1891); *Inženjeri*: Mikša Bergel (1910), Viktor Selenfrojnđ (1891) i drugi.²²

Nakon dve godine od rata narod je živnuo, ide na mnoge zabave. "Kad omladina izlazi na korzo, na koncert u "Lovački rog" (kasnije hotel "Sloboda) ili u pozorište oblači haljine i odela po najnovijoj modi" – piše mi Klara Landau Bondi. Klara Landau sa 16 godina se zadevojčila, zabavlja se sa oficirom Đorđem Preradovićem. U to vreme filmski programi i zabavni modni časopisi razbuktavaju romantična sanjarenja omladine.

Ipak, ostali su neki patrijarhalni običaji: omladina mora da se vrati kući pre 19 časova, mati prati kćerku na zabavu i odlučuje o partneru za igru, mladoženja traži ruku od oca izabranice, itd. Zadržana su tradicionalna nacionalna okupljanja u kasinama i čitaonicama. Odvojeno se okupljaju poznatiji srpski, mađarski ili nemački prvaci i održavaju nacionalne zabave. U Jevrejskoj školi ili u Jevrejskoj crkvenoj opštini održavaju se priredbe i verske svetkovine.²³ Osnovne i srednje škole postaju državne i u njih se uvodi srpski jezik, kao samostalni nastavni predmet. U škole se upisuju pripadnici svih nacionalnosti, pa je to pravo iskoristio i veći broj jevrejske dece.

Krajem 1922. godine za predsednika "Hevre Kadiša" postavljen je Engel Mavro, veoma ambiciozan čovek. On pokreće razne društvene akcije sa ciljem da se poveća prihod udruženja. Njegovim zalaganjem Jevrejsko groblje se proširuje, gradi se nova ograda i renovira mrtvačnica. Na godišnjoj skupštini udruženja 1924. godine istaknute su zasluge pojedinaca, pa su neki od njih unapređeni u pomoćnike predsednika: Gašpar Telč,

22 Milenko Beljanski, *Somborski Jevreji*, (1735-1970), Zbornik, 4, 1979. Pavle Šosberger, *Jevreji u Vojvodini*, Novi Sad, 1998.

23 Klara Landau Bondi, *Jerusalem*, Izrael, 1998. Pismo čuva autor.

Laf Lifšic, Ignatija Herman i Lajoš Brajer, deda profesorke Flore Brajer. Statistički podaci iz perioda 1926/30. godine pokazuju da u Somboru živi 1.150 Jevreja, od kojih su 240 članovi jevrejske opštine.²⁴

U Somboru se neguje filmska tradicija. Za popularizaciju filma, jedne od najatraktivnijih zabava Somboraca dvadesetih godina XX veka, vezano je ime Gašpara Telča. Bio je vlasnik bioskopa "Kod dva lava". Pošto je bio popularan, nije prošla nezapaženo udaja njegove kćerke Irene 1926. godine. Ispostavilo se da postoje rođačke veze između porodica Telč i Gutman. Ivan Gutman, akademik SANU, obavestio me je da je devojačko prezime njegove babe Etelke bilo Telč. Prema tome, vlasnik bioskopa bio mu je rođak. Njegov otac, dr Mirko Gutman, advokat znao je da se u šali požali da je kao dete, bez obzira na srodstvo, morao da kupuje ulaznice za bioskop.²⁵

Za glavnog rabina 1926. godine postavljen je Simon Gutman (1884–1939), pisac i čovek od retkog dostojanstva i velikog poverenja. Simona Gutmana krasio je jedan poseban dar: da među Jevrejima stvara dobre odnose i razvija toleranciju. Iako nose isto prezime, rabin Gutman nije bio u srodstvu sa porodicom Ivana Gutmana. Ivanov deda Zigmund Gutman došao je iz Svetozar – Miletića u Sombor, gde se oženio Etelkom. Oboje su umrli pre Drugog svetskog rata. Imali su troje dece: kćerku Julijanu, sinove Eugena i Mirka.

Trgovački poslovi, finansijske transakcije i druge profitabilne delatnosti omogućili su jedinim Jevrejima da dođu do znatnog kapitala. U Somboru je tridesetih godina XX veka u vlasništvu Jevreja 79 trgovačkih radnji (30 zanatskih, 20 veletrgovina, 7 većih zemljeposeda i jedna robna kuća koju je otvorio Zigmund Polaček –Dajč & Polaček). Mnogi Jevreji ulažu kapital u nekretnine i u osnivanje proizvodnih industrijskih pogona. Među prvima industrijske pogone podižu: David Grosberger otvara pogon mebla za nameštaj (1925), Julius Haj pogon sapuna, Adolf Geviric pogon kišobrana i rukavica, Grabinski i Adler otkupljuju 1937. godine od švajcarskog vlasnika mlekaru, Josip Rozental organizuje proizvodnju trska–štukature. Od tih mnogih pogona, posle nacionalizacije 1948. godine i mnogih reorganizacija, do danas je opstala mlekaru, koja se nalazi u sastavu DP Somboled.²⁶

Razgovor koji sam vodio sa Evom Timar, polovinom oktobra 1998. godine, koja živi u Beogradu, veoma je zanimljiv i njena sećanja dopunjuju sliku Sombora između dva rata. Od Eve sam doznao za Klaru Landau Bondi, koja živi u Izraelu. Ona u pismu piše: "Ka-

---

24 Simon Gutman, *A Szombor zsidók története*, Sombor, 1928.

25 Ivan Gutman, 1998. Kragujevac. Pismo čuva autor.

26 Milenko Beljanski, 1979. navedeno.

žete da je groblje u strašnom stanju, da grobovi propadaju, da im se ne može približiti. Na inicijativu dr Čičovačkog, lekara iz Sombora, preduzela sam akciju da sakupim novac za popravku groblja. Nažalost, mnogi su Somborci umrli. Navodno se sad nešto popravilo. Jevreji su bili dobri građani, potpomagali su finansijski i kulturni razvoj grada. Mislim, da umrlima treba pokazati dužnu pažnju!"²⁷.

Klara Landau piše i to da mladi Jevreji i Srbi nisu znali šta je to antisemitizam. Njeni najbolji drugovi u školi su bili Srbi, Mađari i Bunjevci i zato kaže: "Mi smo imali lep život. Posle škole se išlo na korzo (šetalište), gde smo se susretali sa dečkima. Posle škole se išlo u bioskop ili na igranku u Sokolski dom ili u očevu plesnu školu. Nedeljom se išlo u Lojd na "fife o'clock"!"²⁸

Malo je starijih Somboraca koji nisu poznavali Klarinog oca Gezu Landau, učitelja igranja, a i majku, takođe veštu u igranju. Doselili su se iz Subotice poslednje godine Prvog svetskog rata. U prostorijama Lojda, oko 1922. godine, otvorili su Školu za učenje društvenih igara i lepo ponašanje. Obuka se odvijala u vidu nedeljnih kurseva u zimskom i letnjem periodu. Somborska omladina je rado učila sve vrste igara, pa i balet. U Školi su se održavale i prigodne priredbe povodom raznih svečanosti. Svake godine, u vreme praznika radosti Purima, marta-aprila meseca, održavan je dečiji maskenbal. Praznik Purim (u prevodu kocka i sudbina, prim. autora) održava se u spomen spasenja Jevreja od uništavanja u vreme vladavine persijskog cara Kserksa.

"Mislim da je to bilo 1937. godine" – priča Suzana Đorđević – "kada je održan dečiji bal za vreme Purima i ja sam učestvovala u priredbi. To je bila prilika da talentovana deca pokažu svoje znanje igranja."

Geza Landau povremeno, po pozivu, gostuje u Somborskom pozorištu kao koreograf. Radio je koreografije za dramske komade: "Kuća lutaka" (1927), "Krcko Oraščić" (1931), "Kapriciozni Belzebub" (1937) i balet po Puškinovoj baladi "Bahčesarajska fontana". Reditelj ovih komada je bio Pavle Lebović, otac Đorđa Lebovića, dramskog pisca (drama "Nebeski odred"). Sve predstave su finansirala razna dobrotvorna društva. Geza Landau nikad nije uzeo honorar, za njega je nagrada bila aplauz publike. Iskusni učitelj igranja i koreograf, krajem tridesetih godina, kao da je predosetio tragičnu sudbinu, piše udžbenik za klasični balet na srpskom jeziku. Rukopis udžbenika je njegova kćerka Klara pronašla posle rata i dala ga baletskoj biblioteci u Tel-Avivu na čuvanje.

27 Eva Timar, Beograd, 1998. Zabeležen razgovor.

28 Klara Landau Bondi, 1998, navedeno.

Zahvalan sam profesorki Flori Brajer na ljubaznom pismu, posebno na njenim sećanjima na mog pokojnog oca, njenog profesora, i na informaciji da se njen otac Julije Brajer (1894–1973) bavio književnim radom. Do tada mi je bilo poznato da se jedino Pavle Šebešćen (1909–1941), po nacionalnosti Jevrej, rođen u Somboru, bavio književnim radom, posebno dramom. Po profesiji je bio advokat. Napisao je dva dramska komada, "Večna mladost" i "Evica u gradu", koji su bili prikazivani na domaćim i stranim scenama, kao i na sceni Somborskog pozorišta. Julije Brajer bio je izuzetno slobodouman čovek, mnogo je čitao i pisao. Istorijske činjenice je skupljao obilazeći manastire i muzeje. Za temu kratkog romana "Prokleta ćuprija" odabrao je period Velike seobe Srba do bitke kod Sente, period od 1690–1697. godine. Roman izdaje pod pseuconimom Ben Jomtov. Autor 1939. godine zaključuje ugovor o snimanju filma sa filmskim studiom u Pragu. Ceo projekat, međutim, propada ulaskom Nemaca u Prag. Istoriografija filma svrstava Brajera u šest priznatih filmskih scenarista u staroj Jugoslaviji.²⁹

Uporedo sa književnim radom, Julije Brajer se bavio i slikanjem. Sliku u ulju "Trg Sv. Đorđa u Somboru" čuva Katica Stojanović, rođ. Stanišić, iz Beograda (slika 8). "Dolazak Hitlera na vlast izaziva u njemu revolt – kaže Flora Brajer – javno iznosi svoje mišljenje.

Slika. 8 "Trg Sv. Đorđa u Somboru", ulje, 44x64 cm, Julije Brajer, 1940.

29 Ben Jomtov, *Prokleta ćuprija*, Novi Sad, 1933, reprint Sombor, 1990.

... Nije držao jezik za zube i sve što su ga više stišavali to je glasnije vikao da Hitler neće pobediti!"

Dolaskom nacionalsocijalista na vlast u Nemačkoj 1933. godine, preko Bačke prelazi talas jevrejskih izbeglica od kojih većina nastavlja dalje prema Palestini. Aprilsku okupaciju Jugoslavije dočekalo je oko 4.000 jevrejskih izbeglica.³⁰ Uoči 1941. godine broj Jevreja u Somboru dostiže oko 1200.

JEVREJI U SOMBORU U VREME I POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Najveće stradanje za Jevreje započinje 12. aprila 1941. godine ulaskom Hortijevih vojnika u žutim uniformama u Sombor i Bačku. Jedna grupa radno sposobnih Jevreja, njih oko 400, krajem aprila upućena je na zatrpavanje rovova i rušenje utvrđenja kod Gakova, a zatim na izgradnju kamenog puta Stapar–Bački Brestovac. U sabirne logore u Bačkoj Topoli i Baji deportacije započinju 3. maja 1941. godine. Deportuju se masovno Srbi doseljeni u Bačku posle 1918. godine (Naredbom o deportaciji) i izvestan broj Jevreja. "Moj otac Julije Brajer deportovan je u Bačku Topolu« - kaže profesorka Flora Brajer.³¹

U podrumu Gradske kuće i Kronić–palate na Vencu, skupljani su Jevreji i Srbi iz grada i okoline. Stanovali smo te 1941. godine u zgradi preko puta Kronić–palate (Kosovska 1, zgrada zidana 1821). Iz podruma palate čuli su se dozivanje i plač dece. Dovikivali su nam kroz podrumske prozore svoja imena i mesta odakle su rodom i molili da javimo njihovoj rodbini gde se nalaze. To nismo mogli učiniti, jer svako pojavljivanje građana na ulici kod hortijevih vojnika izazivalo je histeričan strah da se radi o komitima.³² Tako je na ulicama grada stradalo mnogo građana, a među njima i nekoliko lokalnih Mađara. Kada se ovim ubistvima dodaju i ubistva koja su vršena po unapred sastavljenom spisku, u gradu je ubijeno prvih dana rata oko 85 građana.

Sudbinu progonjenih doživela je i moja porodica. Period izbeglištva i stradanja od 1941. do 1945. godine nikad neću zaboraviti, posebno ne one trenutke kada smo stajali ispred uperenih cevi mašinki na domaku sela Kremna na Tari u Srbiji. Oko 20. aprila moj otac Nikola, profesor srpskog jezika (došao u Sombor 1931), odveden je iz Preparandije i bukvalno ugran u prenatrpani podrum Gradske kuće. Iz dugačke kolone koja se kretala od Gradske kuće prema železničkoj stanici (deportacija u Baju), izvlači ga njegov bivši

30 Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, Beograd, 1997.

31 Eva Timar, navedeno.

32 Flora Brajer, pismo čuva autor.

učenik, po nacionalnosti Mađar. Ali, u roku 24 časa biva proteran u Srbiju. U Beogradu, na Terazijama, susreće se sa još jednim svojim bivšim učenicom Milanom Čordašićem. "Znao sam ga kao mimog i staloženog čoveka, a tada sam video da se ispod kože skromnog čoveka krije hrabar čovek i patriota."³³ Majka, sestra i ja bežimo iz Sombora u Srbiju 13. maja 1941. godine. Zahvaljujući divnim ljudima u Užicu, na planini Tari, Jagodini, u Kikindi sačuvali smo živote.

Komandant grada general Sentandrej ucenjuje Jevreje, optužujući ih da su pomagali komite i nalaže isplatu otkupa. Generalu je predato preko 500.000 penga. Veće iznose su dali David Grozberger (100.000), Rudolf Rozenberg (60.000), Šandor Vajs (80.000). I pored toga, usledilo je 2. juna 1941. godine drugo deportovanje Jevreja iz Kronič–palate u sabirni logor u Baji. Naredne godine, 1942, radno sposobni Jevreji upućuju se na istočni front radi izgradnje fortifikacija. Treće veće deportovanje Jevreja bilo je 26. aprila 1944. godine, kada su deportovana sva deca i stariji. Glumica Tatjana Bermel priča da su jednog dana njene drugarice Jevrejke od 10 do 18 godina skupljene kao da idu na izlet. Tu je bilo i cveća. Iz logora se malo njih vratilo, a jedna od tih je bila kći Ofnerovih – Julka. Dopisivale su se kada je otišla u Izrael. Ova deportovanja bačkih Jevreja u logore smrti bila su planska – sa namerom potpunog uništenja jevrejske zajednice. Naočigled sveta, mađarske i nemačke državne vlasti vršile su genocid.

U Sombor se posle Drugog svetskog rata vratilo svega 236 Jevreja. Između 1946. i 1950. godine većina njih se iseljava u Izrael. Od 1965. godine Jevreji u Somboru više ne mogu da koriste staru sinagogu za svoje verske obrede, već samo u ulici Rada Končara.

Više decenija na mestu predsednika Jevrejske crkvene opštine bio je dr Mirko Gutman, advokat, otac Ivana Gutmana, a na mestu sekretara njegova tetka Julijana. Kao posebnu zanimljivost Ivan Gutman navodi: "Moj otac je svoje prezime prvo pisao kao Gutman, a potom Guttman i na kraju Guttman. Sva tri načina pisanja prezimena bila su suprotna nemačkom pravopisu i time je pokazao na određen način da nije Nemač."

Iz odeljenja statistike u opštini Sombor dobijam podatak da je prema popisu iz 1991. godine opština imala 96.105, a sam grad 48.993 stanovnika. Nacionalna struktura stanovnika u gradu bilo je: Srba 25.903, Jugoslovena 8.925, Mađara 4.925, Hrvata 4.073, Bugojevaca 2.274, Jevreja 15, itd.

U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu nalazim dokument o stanju somborskog Jevrejskog groblja 1993. godine. Groblje zauzima katastarske parcele 2802 i 2803 ili oko 8.000 m². Broj grobnih mesta je 395; od toga 380 imaju vidne nadzemne spomeni-

---

33 Milan Čordašić, *Rukopis "Sećanja na profesora Nikolu Prodanovića"*, Beograd, 1998.

ke, tri su masovne grobnice (jedna je spomen obeležje na žrtve holokausta iz perioda 1941/45).³⁴ Na spomeniku najveće masovne grobnice piše: "Zbirna grobnica 700 Jevreja iz Mađarske i Jugoslavije. Bili na radu u Borskom rudniku i oktobra 1944. ubijeni kod Crvenke. Podignuto 1964. Odmah blizu ulaza nalazi se monumentalni grob sa četiri stuba i lučnim svodovima (slika 9). Na dnu jednog stuba urezano je ime Zsigmund Roheim, rođen 1921, umro u 31 godini. Moguće je da je Zsigmund bio u srodstvu sa Karoljem Roheimom, velikim preduzimačem, koji je 1888. godine bio izabran za predsednika jevrejske crkvene opštine. Ličnim sredstvima Karolj je kupio orgulje za sinagogu i osnovao muški hor. Nakon smrti 1902. godine, njegova supruga je osnovala zadužbinu sa njegovim imenom.

Na 225 spomenika su vidljivi natpisi: hebrejski – 36, hebrejsko-mađarski ili nemački – 161 i hebrejsko-srpski – 4 (slike 10 i 11). Svi grobovi su okrenuti prema istoku, osim zbirne grobnice i groba Mader Šandora (1891–1933), nekadašnjeg vlasnika radnje šešira koja se nalazila u zgradi Gradske kuće. Najstariji kameni spomenik na groblju je dečiji sa uklesanim hebrejskim pismom iz 1805. godine.

Slika 9. Porodična grobnica Roheim (foto: D. Prodanović 1998)

³⁴ Upitnik 1993. navedeno.

Slika 10. Grobovi sa početka XIX veka (foto D. Prodanović, 1998)

Slika 11. Stari i novi spomenik (foto D. Prodanović, 1998)

Na kraju 1998. godine u Somboru živi, prema izjavi sekretara Jevrejske opštine Suzane Đorđević, svega 7 Jevreja i 34 polu—Jevreja (jedan od roditelja je Jevrej). Ovaj mali broj Jevreja nije u stanju da održava svoje groblje u Šikari. Vitalna i ambiciozna Klara Landau, iako već u osamdesetim godinama, uspjela je da sakupi skromnu sumu novaca, tako da je krajem 1998. godine izvršena hitna adaptacija mrtvačnice i uklonjen veći deo korova. Kada se pristupilo čišćenju spomenika od korova i bršljanja, videlo se da to nije moguće učiniti sa svima zbog opasnosti od rušenja.

Na kraju ću se poslužiti rečima akademika Ivana Gutmana: "Na sahrani moje tetke Julijane, pre dve godine, shvatio sam da je, barem kada je Sombor u pitanju, Hitler postigao cilj. Iako je rat preživelo nemali broj somborskih Jevreja, njihova biološka sila je uništena i cela zajednica se postepeno gasi. Uskoro će u Somboru Jevreja biti samo na Jevrejskom groblju!"

Želja mi je da ovaj pisani spomenik potraje, jer zub vremena ozbiljno nagrizava kamene spomenike na Jevrejskom groblju i, pogotovo, ljudska sećanja!

Zahvalnica: Zahvaljujem na saradnji Evi Timar, Flori Brajer, Klari Landau Bondi, Ivanu Gutmanu, Milki Ljuboja—Hajrung, Aleksandru Čuliću, Olgi Jekić—Čulić i mnogim drugim dragim saradnicima.

MEMOARSKI PRILOZI

OLGA JEKIĆ rođena ČULIĆ (1934),
penzioner, Novi Sad, Trg Republike 11.

Obradovao sam se jednom pismu i čitajući ga divio se ljudskoj solidarnosti. Olga Jekić piše da je njena majka Ruža (1910—1980) skrivala Jevreje u Somboru u dvorištu kuće u ulici Paje Kujundžića broj 11. U istoj kući stanovala je vlasnica, Nemica, član "Kulturbunda", koju je često posećivao njen brat, nemački vojnik. Nije sigurna koje je to vreme bilo, ali zna da još nije bila pošla u osnovnu školu (u prvi razred pošla je septembra 1941). Majka joj je zabranjivala da prilazi malom tavanu, golubarniku, gde su se krila dva muškarca (otac i sin) i jedna žena. Oca Dragomira (1910—1955) liimara, ubrzo su Mađari odveli u "munkaše", pa je majka preuzela brigu o "ljudima u crnom". Brat Aleksandar (1939) imao je samo dve godine. Posle završenog rata u kući se nije pričalo o tim događajima. "Majka nikad nije u mom prisustvu bilo šta rekla o Jevrejima koji su se kod nas sakrivali." Po savetu brata Aleksandra, prvi put je u ovom pismu javno iznela ovaj događaj. U telefonskom razgovoru sa Olgom saznajem još neke pojedinosti. Pretpostavlja da su Jevreji došli na preporuku porodice advokata dr Ofnera, u čijoj su kući oni jedno vreme stanovali. Njihova imena ne zna i ne zna da li su bili građani Sombora.

(Na osnovu kazivanja Olge Jekić-Čulić, Flore Brajer, Branka Popadića, Uglješe Ćosića i unuke Julijane Rajčić, autor je sastavio priču "Priateljima po jedna somborska ruža" – priču o svim onim neznanim koji su pomagali Jevrejima u Somboru. Priča je objavljena u knjizi "Sombor u prohujalom vremenu", I tom, Novi Sad, 2003).

EVA TIMAR rođena **BALOG** (1926),

građevinski inženjer, penzioner, Beograd, Triše Kaclerovića 18.

Evu Timar sam posetio u njenom stanu polovinom oktobra 1998. godine.

"Otac, Julije Balog, bio je iste struke, građevinski inženjer – preduzimač. Deda, pradeda i preci su iz Sivca, gde su bili zanatljije, stolari i stakloresci. Otac je došao u Sombor 1922. godine posle diplomiranja i tu se oženio. Roditelji nisu bili ortodokсни Jevreji, bili su neolozi – koji ne drže strogo do rituala. Sinagoga u ulici Rada Drakulića bila je neološka. Uoči rata stanovali smo u ulici Vojvode Petra Bojovića, gde je sada radnja gvozdara.

Pamtim da je 1941. godine na pijaci, simboličnog naziva, "U lancima" bilo puno leševa. Mađari su streljali mnoge Srbe i Jevreje. To je bilo veoma strašno. Prvih dana, mađarski vojnici su došli u našu kuću i tražili komite. Terali su oca da silazi u podrum i penje na tavan. Jevreji su odvođeni na rad, u "munkaše", na kaldrmisanje puta Stapar–Brestovac. Otac je na ovom poslu bio angažovan kao građevinski preduzimač, kao organizator posla. Jevreji koji su 1942. godine poslani na izgradnju fortifikacija i uklanjanje mina na istočnom frontu, u većini slučajeva nisu se vratili, stradali su od mina i tifusa. U to vreme u Somboru se vrši hajka i hapšenje omladinaca, članova SKOJ-a (Savez komunističke omladine Jugoslavije, prim. autora). Sudeња su bila kratka, mnogi su odvedeni u logore a pojedini na streljanje. Da bi manifestovali svoju snagu povodom napada na Sovjetski savez, Mađari su omladinca Vujadina-Bana Sekulića, isprebijanog i bez jednog oka, vozili fijakerom ulicama i Vencem, a potom streljali 14. avgusta 1941. godine.

Predavanja u osmom razredu gimnazije bila su za učenike završena. Maturski ispit je počeo, kada su iznenada 19. marta 1944. godine u Sombor ušli Nemci. Maturski ispit je prekinut i gimnazijalci su tek posle rata položili maturu. Preuzevši vlast, Nemci su zajedno sa mađarskim nacistima "njilašima" odmah pristupili sprovođenju dekreta o Jevrejima od 3. januara 1942. godine. Bilo je izvesnih nastojanja da se Jevreji sklone kod partizana. Međutim, Nemci su brzo radili. Doneli su odmah nekoliko uredbi, a jedna od prvih je bila da se mora nositi žuta zvezda.

Dan uoči deportovanja, svi Jevreji su znali da će biti deportovani u logor. Pojedine komšije i prijatelji Srbi dolazili su da nas teše i daju nadu u povratak.

Rano ujutro, 26. aprila u 5 sati, po nas je došlo sedam, pretežno uniformisanih ljudi koji su očigledno unapred imali razrađene zadatke. Jedan od njih je tražio da sastavimo spisak predatog nakita. Otac je već ranije bio odveden, pa smo ja i majka, onako sitne, vukle vreće sa nužnim stvarima. Smešteni smo u "svilaru" pored Gradskog pozorišta. Svilara je stari magacin za svilenu bubu. Opet noću, došli su mađjarski žandari i sve su nas poterali Bajskim putem na železničku stanicu. Noćni mir usnulog grada jedino je remetila duga i široka kolona ljudi sa zavežljajima i koferima, starica i dece, majki sa bebama u naručju ili u kolicima.

U prenatrpanim vagonima prvo smo stigli u Baju, a zatim smo deportovane u Aušvic. Moja majka je ubijena u Aušvicu, u gasnoj komori 28. oktobra 1944. Ja sam prebačena u druge logore. Kada sam izašla iz logora imala sam 30 kilograma. U logoru sam srela 16-godišnju Juliku Ofner sa kojom sam se vratila u Sombor. Ponovo smo se videle tek 1990. godine kada sam bila u Izraelu. Julika je posetila Sombor 1991. godine i tražila da vidi nekog od Čulića! Po svemu sudeći, nije uspela. Veoma je bila potresena kada je obilazila svoj rodni grad. Julika više nije živa.

U tim ratnim zbivanjima mnoge jevrejske kuće su bile do temelja opljačkane. Slikar Milan Konjović i Janoš Hercog, na sreću, vrednije knjige i slike su sklonili u Gradski muzej. Sasvim slučajno, u knjizi "Umetnička topografija Sombora", koju je napisao Pavle Vasić, našla sam da je naša slika "Na zapadu ništa novo" u muzeju. Sliku je naslikao Andrija Handža iz Subotice, od koga je otac kupio sliku oko 1935. godine. Gradski muzej nam je vratio sliku 1986. godine."

Posmatram sliku okačenu na zidu. Slika Andrije Handže je karikatura urađena u tušu. Divim se veštini umetnikove ruke i kompoziciji koja prikazuje kolonu nemačkih vojnika u punoj ratnoj spremi. Ispred i iza kolone nalaze se spodobne smrti ogrnute belim platnom i sa kosama o ramenu.

KLARA BONDI, rođena LANDAU (1921),
učiteljica igranja, penzioner, Izrael.

Olga Jekić kaže za Klaru Landau, kod koje je učila balet, da je bila izuzetna lepotica, vitka i stasita, koja se znala veoma dobro i sa ukusom oblačiti. Klara mi je uputila dva pisma iz Izraela, iz kojih izdvajam interesantne pasuse.

"Otac je bio učitelj igranja a mati domaćica, rođena u porodici plesača. Moj životni put: u Somboru sam živela 26 godina, oko jedne godine sam provela u logorima (Auschwitz,

Rawensbrück, Neustadt-Glawe), po dve godine u Beogradu i Zagrebu, a zadnjih 50 godina u Jerusalemu. Doživela sam mnogo toga lepog i tragičnog, kao i sav jevrejski narod.

Nažalost, lepe i bezbrižne godine 1941–e su prestale kad su Mađari okupirali Bačku. Preživeli smo tu prvu noć užasno, jer su mađarski vojnici predvođeni od raznih Švaba ulazili u jevrejske i srpske kuće. Mi smo se sklonili kod suseda. Pronašli su nas, a komšija Švaba, Toma Tončić, pokazao je na našu kuću i rekao da tamo stanuje Geza Landau i da tamo ima komita. Mađarski vojnik je odveo moju sestru u našu kuću i silovao. Tu noć su među mnogima ubili Ivana Santu, koji je bio sin novinara Santa. Četiri godine smo živeli u strahu i bez novca, jer Jevreji nisu mogli raditi. Ja sam u našoj kući držala nekoliko mladih učenica koje sam podučavala baletu. Ali, pošto su nam rekvirirali sobe, oficir koji je stanovao kod nas zabranio je dalje podučavanje, muzika mu je smetala. Nismo smeli ići ni u kino ni u pozorište, skoro ni na ulicu.

Aprila 1944. godine Nemci su ušli u Bačku, pa su nas sve odveli u koncentracione logore. Došli su po nas u kuću, isterali i zatvorili vrata za nama. Moj tata je već ranije bio odveden i šest nedelja je bio kao taoc u Bačkoj Topoli. Nas – mamu, sestru i mene odveli su u svilaru pored pozorišta. Tu su nas dve odvojili od mame... – tu sam mamu poslednji put videla. Mi smo još videle tatu u Topoli, pre deportacije, bez naočara i zuba.

Putovali smo pet dana u vagonima za životinje, bez jela i mogućnosti da obavljamo fiziološke potrebe. Stigli smo u Aušvic 2. maja 1944. godine. I tu počinje naše užasno stradanje: u Aušvicu, Ravensbriku i konačno Neustadt Glawe u severnoj Nemačkoj, gde smo se i oslobodili. Ja i moja sestra imale smo po 35 kilograma. Zajedno sa nama od prvog dana je bila Eva Polaček (Eva Polaček živi u Brazilu, prim. autora).

Polačekovi su imali veliku tekstilnu radnju u glavnoj ulici pod nazivom "Deutsch & Polaček". Jedan Novosađanin je u knjizi "Mauthausen" veoma dobro opisao Evina stradanja."

Sa Klarom Landau Bondi nastavio sam prepisku, jer je ona imala mnogo toga da kaže.

Dragoljub Prodanović

Jewish Cemetery in Sikara Near Sombor

S u m m a r y

During the office of mayor Josip Marković, the Sombor Magistracy selected a site for the Jewish cemetery in 1805, in the village of Sikara, around 2 km away from the city center and by the flooding Mostog River. The first gravestone, belonging to

a child's grave from that year, has been preserved to this day. In 1808, the city's chief physician demanded that the Jews were buried together in one place and a morgue build at the cemetery. At first, the Jewish cemetery covered an area of 800 m², but soon doubled in size. The undertaker's home was also built there.

In late 1922, Engel Mavro became president of the "Hevra Qaddish". An enterprising man, Mavro launched a number of social activities aimed at augmenting the society's budget. It was thanks to his efforts that the cemetery was enlarged, a yellow-brick and iron fence built around it and the morgue renovated.

Today, reclining monuments can be seen on the east side of the cemetery, and the more recent ones, mainly made of black marble, on the west side. The cemetery now covers an area of 8,000 m². There are 395 graves, of which 380 with visible tombstones, three plus two mass graves (one is a memorial site), commemorating the victims of the Holocaust 1941-1945. The inscription on the bigger mass grave of the two says, "The Mass Grave of 700 Jews From Hungary and Yugoslavia". Letters are still visible on 225 gravestones: 36 in Hebrew, 161 in Hebrew-Hungarian or German, and only four in Hebrew-Serbian. The few Jews still living in Sombor (in total seven, of Jewish parents) are in no position to take care of the cemetery, which is now overgrown with weed and ivy. Before Mrs. Klara Landau launched a charity drive in late 1998, neat graves could be counted on the fingers of one hand. The morgue was in a dilapidated state, its walls seriously damaged by damp. The city cleaning service and the Jewish Religious Community were responsible for the maintenance of the cemetery.

The first Jewish settler in Sombor was Jakob Stein, originally from a nearby village of Conoplje. He got a permission to move in, in 1789. He was a feather and food merchant. Two years later, another two Jews were allowed in the city: Abraham Hajduska and Franc Stajn. In a 1792 letter to the Magistracy, the merchants' guild requested an explanation as to why Hajduska, in addition to another three Jews already living in the city, got the permission without them being asked for opinion. The guild's chairman, Janos Madjar (a Greek who took a Hungarian name), asked for the permission to be revoked, stating the already difficult living conditions of the city's 30-odd merchants. In another letter addressed to the Hungarian Administrative Council in Pozun, in 1798, it is requested that the Jews be denied permission to move to the city, since they were already too many. That year, the number of Jewish families rose to eight. They were not allowed to build houses inside the central city zone, and could only stay in the distant outskirts. In comparison with other citizens, the Jews did not have any civil rights, nor the right to belong to any guild.

The Emperor Joseph II (1780-1790) decreed in 1787 that all Jewish persons living in the empire should take German names. Failure to do so implied prohibitive fines. Another law from 1788 introduced the Cameral tax, which replaced the old tolerance tax (a tax levied on the members of "inferior" ethnic groups – author's re-

mark). In the period between 1818 and 1831, there were regular censuses in the city. The number of Jews rose to one hundred, and the richest among the Jewish merchants was the descendent of the first Jewish immigrant, Lazar Stajin, who paid an annual income tax of 550 forint.

In 1828, the Jewish organization underwent a thorough reshuffle. Rabbi Simon Gutman takes this year as the beginning of a properly organized Jewish community, and all previous forms of organization as its precursors. This time, it had a statute, written in Yiddish, and a secretary. The Jewish community functioned as an administrative-political organization and, after the emancipation, a religious one, too. The Jews' legal status changed significantly when in 1840 they were allowed to choose the place of residence, with one limitation: they were banned from minors' towns. The Community now also kept birth, marriage and death records, thanks to which its work in the period 1841-1908 can be easily analyzed from various aspects.

In 1852, Sombor had a population of 22,363, 119 of them Jews. Until then, Jewish children attended a private elementary school. After the Magistracy abolished all private schools in 1852, the Jewish community founded a public elementary school in a building next to the synagogue, in compliance with the regulations of 1783 and 1791. In 1899, the school had 104 students and three teachers. It was operational until 1919, the year of the school reform which introduced general-type state schools.

According to the 1900 census, out of a population of 29,609, living in the city and on the adjacent farms, 882 were Jewish. In the next five years, the number of Jews exceeded 1,000. Cultural development of Sombor and the entire region, at the turn of the century, drove young Jewish people to colleges and universities of Vienna, Budapest and other big cities, thus breeding a Jewish intelligentsia. Jews in Sombor were doctors, lawyers, bankers, engineers, teachers and many played important roles in the city's public life. Few were originally from Sombor, and mostly arrived from other towns in the region as Sombor became the cultural and political center of northwestern Backa.

After the liberation of Sombor in 1944, Mirko Gutman, an attorney-at-law, headed the Jewish community there for many decades, and his sister Juliana was the secretary. At the end of 1998, only seven Jews and 34 half-Jews (of one Jewish and one non-Jewish parent) remained in Sombor.